

ПРОБЛЕМИ ГЕНОЛОГІЇ

УДК 821.161.2-5 Баранович.09

Матушек О. Ю.,
доктор філологічних наук,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

МОЛИТВА У ПРОПОВІДЯХ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Дослідники неодноразово звертали увагу на молитву в казаннях чернігівського владики. В. Строев помітив, що проповіді архієпископа відрізняються молитовним духом і молитовним настроєм. Причому “ці молитви завжди поєднуються з більш або менш теплим релігійним почуттям” [9, 529]. Навпаки М. Сумцов називає її “порожнім молитвослів’ям, холодним прославленням Бога за звичкою, <...> схоластичним засобом наповнення проповіді” [7, 59]. Нашим завданням буде з’ясувати, які ж функції виконує молитва у проповідях Лазаря Барановича.

Філософи Києво-Могилянської колегії одним із завдань людини вважали осягнення істини. На їхню думку, це відбувалося на трьох рівнях – чуттєвому, дискурсивному та інтуїтивному. За спостереженням Я. Стратій, чуттєвому пізнанню в Києво-Могилянській академії не надавали особливого значення. Завдання дискурсивного розгортання “вбачалося у логічному обґрунтуванні істини шляхом розмірковувань і доведень”, а інтуїтивне пізнання розумілося “як осягнення істини через осяяння, світло” [8, 39]. Пізнання істини відбувалося у мить осяяння – “час наповнення інтелекту світлом”.

У релігійній комунікації Бог є і “найвищим нададресантом”, і “найвищим нададресатом”. Учасники такої комунікації пам’ятають про його присутність. У цьому й полягає унікальність мовленнєвого акту проповіді. Ця комунікація пов’язана з феноменом глибинної діалогічності. У проповіді вона виявляється через сприйняття сакральних текстів як слова Божого. За О. Прохватолювою, глибинна діалогічність оприявнюється у казанні в двох формах – молитві та цитації Святого Письма.

Проповідь XVII століття – це дискурсивна розробка визначених богословських тем. В основі дискурсу лежать засади класичної риторики. Але проповідник при цьому постійно прагне до руйнації раціональної моделі, залучаючи до тексту ненаративні елементи. Одним з них була молитва. Дослідники переконані, що “молитва не передає жодної інформації” [5, 51], але в акті молитви втілюються інтенції на богоспілкування [5, 61]. В ній здійснюється зустріч і єднання того, хто молиться, з Богом [5, 51]. У такий момент і відбувається пізнання істини.

Уводячи молитву до тексту проповіді, Лазар Баранович уможлиблює в акті читання чи слухання проповідей пізнавання істини на всіх трьох рівнях: євангельський уривок дає чуттєву картинку, проповідь – її дискурсивне розгортання, а молитва – шанс єднання з Богом, тобто його інтуїтивне пізнання. Реципієнти сприймали інформацію на одному чи відразу на кількох рівнях відповідно до своїх інтелектуальних здібностей та духовного розвитку.

Свої молитви й рефлексії Лазар Баранович зафіксував друком. У нього найчастіше зустрічається молитва-прохання та покаянна молитва. Свого часу Василій Великий детально застановлявся на двох видах цих текстів – славослів'ї та проханні. Щодо формулювання прохань, то богослов говорить людям про всезнаючого Бога, який не потребує нагадувань про те, що кому корисне. Натомість він радить просити Царства Божого [1, 36]. Дуже часто саме так і робить Лазар Баранович. Як правило, свої прохання він вплітає в якусь образну картинку. Скажімо, прохання до Господа та Богородиці опинитися з правого боку від Бога вписується в картину апокаліптичного останнього суду. Такий зміст молитовних прохань засвідчує високий духовний рівень того, хто говорить.

Молитви Лазаря Барановича були не класично канонічними, а скоріше авторськими. Але це не заважало їм розвивати тему свята та звучати в унісон з літургійними текстами. Як правило, зміст молитви пов'язується автором зі змістом проповіді. За допомогою алегоричних уподібнень і перенесень казнодія вводить слухачів до тексту. У євангельському читанні на неділю п'яту по Великодні розповідається про зустріч Ісуса та самаритянки біля криниці. У проповіді риторичне розгортання євангельського сюжету закінчується проханням до Господа, викладеним квітчастим стилем: “Даждь нам сію водѣ, да ни жаждем, ни приходим сѣмо къ студенцѣ глѣбокомѣ пристрастїа земнаго, изъ него же истѣкающїи воды похотѣи богатѣнїа” [2, 41]. Автор створює ефект контрасту, вживаючи образ джерела з протилежною семантикою в сусідньому реченні: “Даждь нам сїи источникъ, текѣщїи в животъ вѣчный” [2, 41]. У молитвах послідовно підкреслюється статус другого учасника спілкування. Стосунки між тим, хто говорить, і тим, до кого молитва спрямована, визначаються як асиметричні, ієрархічні. Виражається це передусім у звертаннях: “Гдїи, Спасе, Бже ншѣ!”, похвалою й подякою на адресу Бога, а також проханнями, спрямованими до Нього, та каяттям. Похвала й подяка за Божу ласку й дари, зміст прохань вказують на компетенцію того, хто може їх виконати, а каяття – на Його повноваження відпускати гріхи.

Молитви пов'язані з темою казань і ключовими перипетіями житій святих. Скажімо, архієпископ закликає наслідувати апостола Петра в покаянні, уподібнитися йому: “Покаимсѣ с Петромъ, изидѣм вонъ ѿ каа грѣховнаго, в нем же лежим, восплачимсѣ горко” [4, 233 зв]. Ознакою покаяння у Барановича неодмінно були сльози. “Сѣющїи слезами, радостїю пожнем”, – писав він [4, 233 зв]. Проповідник висловлює прохання до Бога та святих про відпущення гріхів, про небесне заступництво, про з'єднання з Христом.

У прилозі до “Труб” автор неодноразово звертається до жанру молитви. Його авторські тексти мають назви: “Млїтва в болѣзняхъ”, “Престѣа Трїце, помлѣи насъ”, “Въ млїтвѣ терпѣнїе”, “Нечестїа нша ты очистиши”, “Млїтва къ Сѣей Трїцы”, “Млїтва къ Хрїтѣ ѿ Лазарѣ”, “Млїтва къ Хрїтѣ Гдѣ” та ін. Вони мають і форму, і функцію молитви.

При створенні таких текстів Лазар Баранович користувався традиційним набором проповідницьких топосів. У тексті “Млїтва къ Хрїтѣ Гдѣ” подорожній

звертається до Бога і просить бути йому шляхом, жезлом і палицею в дорозі до Царства Небесного. Далі образів, що позначають те саме, стає ще більше. Бог уподібнюється до дверей і ключа, хліба, що насичує, істинної лози, що дає вино, називається Добрим Пастирем. Шлях, який долає ліричний герой, веде до Царства Небесного. Прохання про це також вбране в художні шати: “Сотвори, да нѣже самъ, тамъ и азъ слѣга твоей вѣдѣ” [4, 301]. Часто автор вдається до гри слів: “Гдѣи, паси ма и спси ма” [4, 301]. У першій частині адресант вживає “Я-форми”, а в другій переходить до “Ми-форм”, включаючи таким чином до комунікативного середовища побутування молитви всіх, хто може до неї приєднатися. У кінці автор висловлює подяку Богові за доброту, щедроти, за створення людини. Цю молитву, як і багато інших, можна вважати компіляцією. До Бога Лазар Баранович звертається словами Святого Письма: він вжив у тексті на дві сторінки п'ятнадцять атрибутованих цитат з Псалтиря й кілька висловів з євангелій. Художній ефект створюється зіштовхуванням їх в одному реченні: “Дѣло рѣкъ твоихъ не презри, но призри на смиреніе раба твоего” [4, 301]. У кінці молитви висловлюється надія на Господа й переконання у Його всемогутності.

Біографи Лазаря Барановича наполягають на тому, що в другій половині життя владика все більше “впадав у містицизм”. Це можна відстежити і на його проповідях: вони втрачають структуру казання і все більше набувають рис молитви. На нашу думку, для ілюстрації цього доречно розглянути проповідь про Святу Трійцю, надруковану окремо в Новгороді-Сіверському 1675 року. Вона мала назву “Слово на бѣгъ и єдиносушнѣю и животворящѣю и нераздѣлимѣю Трѣцѣ” [3]. У розгорнутому титулі автор вказує основну функцію свого казання: “...къ спсѣнію душъ хрѣтїанскихъ выданое” [3, 1]. У післямові до “Меча духовного” Лазар Баранович настановляє реципієнта на читання своєї книги: “Чти въ дшѣвномъ и телесномъ здравїи, въ честь и славу Бгѣ, Мтрїи Его, и всѣмъ стѣмъ” [2, 365 зв]. Очевидно, що казання про святу Трійцю владика надрукував також з метою дати читачу невелику книгу для духовної лектури.

Починається казання з епіграфа, що взятий з молитви святого Василя Великого: “Ими же вѣси судбами спси ма недостойнаго Раба твоего” [3, 1]. Це молитовне прохання до Бога про спасіння попереджує текст Барановича як експлікована цитата, що зберігає очевидний зв'язок зі своїм джерелом. Вона розміщена перед проповіддю як окрема структурна одиниця, фактично як друга назва, що уточнює тему. Передусім вона розрахована на читача, оскільки інформує його і про основну тему того тексту, який піде нижче, і про семантичний план побудови казання.

З перших рядків архієпископ Чернігівський задає протиставлення Бога і людини як Творця і його творіння. Така опозиція зазвичай характерна для молитви, в якій роль священика є роллю провідника від світу земного до світу небесного.

У богословській літературі найважливішими змістово-смысловими компонентами молитви називаються похвала (славослів'я), подяка, прохання і покаєння [6, 24]. Всі вони є тільки у складних молитвах на взірць “Отче наш”. У проповіді Лазаря Барановича відтворюються компоненти саме такої молитви.

Проповідник прославляє Бога ампліфікацією подій, у яких Господь виявив свою всемогутність. Окрім того, у проповіді раз по раз зустрічаються анафоричні хайрети на зразок: “Тєѣѣ слава, Врѣчѣ..., Тєѣѣ слава, Пастирѣ” [3, 4].

Автор прославляє Бога за Його милосердне ставлення до людини, дякує Йому за допомогу заблуканим, за заповіді, виконуючи які людина має шанс отримати вічну винагороду [3, 6].

Від автора звучать прохання до Бога: “сотвори мѣ соудъ чистъ” [3, 1 зв], “сохрани мѣ, Гдѣи, якъ ѡчищу оубо оубо” [3, 2 зв], “врадуй ми и настави мѣ на путь сеи” [3, 2 зв.–3], “оубо, смири и силою своею ѡсѣни мѣ” [3, 5 зв], “очисти мѣ, спасе” [3, 6]. Поступово проповідник переходить від “я-центрованої” молитви, від прохань, звернених до Бога, до формул, що виражають повне визнання Божої волі в усіх починаннях: “на тѣ Гдѣи оубовахъ” [3, 3 зв]. Подекуди це робиться цитатами з молитви “Отче наш”: “да бѣдетъ воля твоя, молимъ, да исполнитсѣ воля твоя” [3, 7]. У тексті присутня вербальна констатація оратором своєї гріховності: “завѣдихъ, яко овца погубшеє”, “многа бо беззаконнѣ моя” [3, 4] та інші.

З кожним висловлюванням потенційно зв’язані три особи: той, хто говорить, – “я”; адресат промови – “ти”; той, про кого йдеться, об’єкт – “він”. М’якоімперативний характер висловлювання (дієслівні форми наказового способу, що виражають прохання) свідчить про те, що оратор – носій релігійної істини, а вся проповідь – розгорнута молитва, адресатом якої є Господь Бог. При цьому Наадресат промови та її об’єкт збігаються.

Ситуація проповіді (як і молитви) передбачає асиметричну модель комунікації та священника в ролі посередника від Бога до людини. Специфіка тексту Барановича – у поєднанні стратегій молитви та проповіді. Відтак завдання оратора – не тільки в тому, щоб його почув Наадресат, але й у тому, щоб до його голосу приєднався звичайний мирянин. “Голос молитви” у проповіді – це і голос грішної людини, що звертається до Бога, і голос священника, який намагається створити в реципієнта молитовний настрій.

Дуже схоже, що цей текст було виголошено Лазарем Барановичем як проповідь, основний мотив якої – навчити людину молитися, налаштувати реципієнта на молитву як діалог з Богом. Фактично ця проповідь – один з вербалізованих прикладів практики духовного читання, яке покликане привести, з одного боку, до споглядання Божества, а з другого, – до преображення людини.

Отже, молитва для Лазаря Барановича – один з найулюбленіших жанрів, який дозволяв йому та його слухачам/читачам показати інтенції на спілкування з Богом і висловити подяку, каяття, надію на спасіння душ. Як проповідь цей текст свідчить, що Лазар Баранович змінював техніки текстопородження протягом життя. З часом його казання ставали більше спрямованими в небесну, аніж у земну сферу.

Література

1. Василій Великий. Повчання святого Василія Великого про молитву і духовну тверезість / Василій Великий ; [пер. з рос. М. Лемик] // Святі отці про молитву і духовну тверезість. – Львів : Свічадо, 2007. – С. 31–50.

2. Лазар Баранович. Меч духовный / Лазар Баранович. – К. : Друк. Києво-Печерської лаври, 1666. – XVIII+764+3 арк.
3. Лазар Баранович. Слово на святую и нераздельную Троицу ко спасенію душ христіанских выданое / Лазар Баранович. – Новгород-Сіверський, 1675. – 9 арк.
4. Лазар Баранович. Трубы словес проповѣдных / Лазар Баранович. – К. : Друк. Києво-Печерської лаври, 1674. – 10+403+4 арк.
5. Мухелішвілі М. Л. Семіотика молитви / М. Л. Мухелішвілі, Ю. А. Шрейдер // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 5. – С. 50–70.
6. Прохвятилова О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи / О. А. Прохвятилова. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 1999. – С. 364.
7. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. / Н. Сумцов. – Харьков, 1885. – Вып. I : Лазарь Баранович. – 183 с.
8. Стратий Я. Цитування і тлумачення Святого Письма в українських текстах кінця XVI – першої половини XVIII ст. / Я. Стратій // Діалог культур. Святе Письмо в українських пам'ятках. – К., 1999. – 347 с.
9. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди / В. Строев // Черниговские епархиальные ведомости. – 1876. – № 19. – С. 527–534.

Анотація

Стаття присвячена вивченню функцій молитви в проповідях архієпископа Лазаря Барановича. Автор приходить до висновку, що молитва для Барановича – один з найулюбленіших жанрів, який дозволяв йому та його слухачам / читачам показати інтенції на Богоспількування і висловити подяку, каяття, надію на спасіння душ. Лазар Баранович змінював техніки текстопородження протягом життя. З часом його казання втрачали нарративний елемент і набували рис молитви.

Ключові слова: Лазар Баранович, молитва, проповідь, читач / слухач.

Аннотация

Статья посвящена изучению функций молитвы в проповедях архиепископа Лазаря Барановича. Автор приходит к выводу, что молитва для Барановича – один из самых любимых жанров, который позволял ему и его слушателям/читателям продемонстрировать интенции на Богообщение и высказать благодарность, покаяние, надежду на спасение души. Лазарь Баранович обогащал техники текстопорождения на протяжении творческой жизни. Со временем его проповеди теряли нарративную составляющую и приобретали форму молитвы.

Ключевые слова: Лазарь Баранович, молитва, проповедь, читатель / слушатель.

Summary

The paper studies the functions of prayers in the sermons of Archbishop Lazar Baranovych. The author comes to the conclusion that the prayer for Baranovych – one of the most popular genres, which allowed him and his listeners / readers to demonstrate an intention to communion with God and to express gratitude, repentance, hope for the salvation of the soul. Lazar Baranovych enriched his technique of writing texts. Over time his sermons lost narrative component and took the form of prayer.

Keywords: Lazar Baranovych, prayer, preaching, thereader / listener.